

מדרש האות צ והשפעתו על צורת כתיבתה*

הרב שלמה זלמן הבלין

אין אנחנו יודעים אל נכון כיצד התהוו צורות הא'–ב'. גם בקשר לכתב התורה, כידוע, יש מחלוקת במקורות האם היה במקורו כתב עברי או אשורי.

בכתיבת סת"ם אנו מכירים כיום, בדרך כלל, התפלגות עיקרית בין שני סוגי כתיבה. כתיבה אשכנזית וכתיבה ספרדית. כתיבה אשכנזית קרויה גם 'כתב הבית–יוסף', וזו הספרדית קרויה גם 'כתב האר"י'. חלוקה זאת בין הכתיבה האשכנזית לכתיבה הספרדית עמדה במרכזו של וויכוח הלכתי סוער, בדור האחרון. דעתו של החזון איש (מגדולי ההלכה בדור הקודם) הייתה, שאין, ולא הייתה כלל, כתיבה ספרדית. לדעתו אין כל מסורת הלכתית לקיומה של כתיבה כזו, ועיקר הסתמכותו היא על העובדה שמרן הבית יוסף אינו מביא בספרו את צורת הכתיבה הספרדית. כאשר נדחק להסביר כיצד היא קיימת בכל זאת, נקט בהסברים התפתחותיים, ואלה – כידוע – נדירים ומפתיעים בדיון ההלכתי. בוויכוח הזה היה החזון איש א–היסטורי, בסרבו לעסוק בבירורן של השפעות היסטוריות. הוא שב ואמר כי אינו "רגיל בחיפושים ובחקר קדמוניות", וכי הוא מתנגד לדרך זאת כי איננה בטוחה, ואף הוסיף שלגבי הנידון של כתיבת האות צ לא יועילו ראיות ממקורות קדומים, לא מספרים עתיקים ולא מכתבי יד.

אנחנו מדברים על האות צ, ברוח הפירוש החסידי הידוע, בשמו של הבעש"ט, לפסוק: "צוהר תעשה לתיבה" (בראשית ה, טו) – על היהודי לתת אור במילים, להאיר אותן. צ היא אמנם אחת מקבוצת האותיות הסופיות, אך היא עומדת במידה רבה בפני עצמה. לחמש האותיות הסופיות בעברית אנו קוראים מנצפ"ך, אף שהסדר הנכון על פי הא"ב הוא כמנפץ. הגמרא (שבת ק"ד

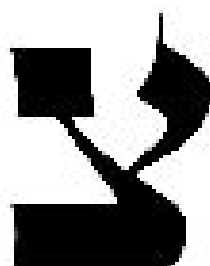
* ההרצאה כאן ניתנת כאמירתה, פרט לכמה תיקוני לשון וסגנון. על חלק מהדברים הנידונים כאן ראו בהרחבה במאמרי 'ספר תורה שכתב רבנו נסים גירונדי לעצמו', עלי ספר, יב.

ע"א ועוד) קובעת: "מנצפ"ך צופים אמרום", מתוך רצון לרמוז על הדרשה: מן צפך, מן הנביאים, הצופים, שהם אשר תקנו את האותיות הסופיות (ושואלים בגמרא איך ייתכן שהנביאים חידשו את האותיות הסופיות, והלא אין רשות לחדש הלכות, ואמרו שלאמיתו של דבר נעשה בהן שימוש גם לפני תקופת הנביאים, אלא שנשתכחו האותיות הסופיות, וחזרו הנביאים וייסדו). מנצפ"ך הן מן צפך, מצופיך.

סדר האותיות כמנפך, שהשתנה בשמן הקיבוצי למנצפך, משתנה שוב בפסוק "מכנף הארץ זמירות שמענו, צבי לצדיק" (ישעיה כד, טז). המלה מכנף, הכוללת כל אותיות מנצפ"ך חוץ מצ', קודמת, וצ' באה אחריה לחוד, בסוף הפסוק: צבי לצדיק.

גם במדרש האותיות בזוהר, הצ' היא יחידה במינה. הדיון הרווח באשר לכל אות הוא בעניין מיקומה בתוך מלה מסוימת ובמשמעות אותה אות. צ' היא היחידה שמתייחסים גם לחלקיה, לאבריה, לתמונתה ולצורתה.

בשנים האחרונות נפוצו שמועות, בתחילה בבני ברק ולאחר מכן ברחבי הארץ, שהחזון איש פוסל את צורת הצ' הנהוגה אצל הספרדים והחסידיים, זו הנקראת 'צ' בי' הפוכה'. הצ' מורכבת מי' ומנ'. הי' יכולה להיות י' ישרה, כמו בצ' באות גוטמן סת"ם; או י' הפוכה, כמו באות שונצינו, וכמו בגופנים אחרים.

אות צ' בגופן גוטמן סת"ם
ובגופן שונצינו.

התפשטה אפוא השמועה בבני ברק שהחזון איש פוסל את הצ' בי' הפוכה, וכמובן שנתעורר ויכוח הלכתי, שהלוא כל הספרדים והחסידיים נוהגים בכתב זה, המכונה כתב האר"י. רובו ועיקרו של הוויכוח הזה מרוכז בספר קטן שפרסם הרב אריה לייב פרידמן, שעמד בויכוח עם החזון איש. הדיון, חילופי הדברים וההתכתבות של הרב פרידמן עם החזון איש ותשובות החזון איש אליו נדפסו בספר זה, הקרוי 'צדקת הצדיק'.

בעניין הוויכוח הזה וספיחיו מצאתי עדות על סיפור מעניין מזמן התרחשותו. ר' יוסף ב"ר שמואל היילפרין מספר בסוף ספרו פירוש החסיד ר' יוסף יעבץ למגילת רות, תשמ"ה, על אביו (רבה הראשון של שכונת זכרון מאיר בבני ברק, ואחיו של ר' יעקב הלפרין, מייסד ובונה השכונה), שראה את אחיו ר' יעקב מחליף לפתע את התפילין שלו, ושאלו: 'מה אירע? הלא התפילין האלה היו של סבא, מיוחסות כל כך, עתיקות, מפורסמות'. השיב לו אחיו: 'מה, לא שמעת? החזון איש פוסל את הצ' הכתובה בי' הפוכה, וכך היא כתובה בתפילין שלי'. אמר לו ר' שמואל: 'אני אלך לדבר אתו', וכך עשה. הלך לחזון איש, ושאל אותו מדוע פסל את הצ'. הסביר לו החזון איש שהצ' היא צורה חדשה שלא הייתה מקובלת במסורת והוכנסה לעולם על ידי השבתאים. הם שהמציאו את הצ' בצורתה זאת והחדירו אותה לכתבי האר"י. הצ' אמנם נמצאת בכתבי האר"י, אבל הם זייפו אותם והכניסו אותה כך. שאל ר' שמואל הלפרין את החזון איש: 'אבל כידוע, יש ראייה לצורה זו של הצ' מן הזוהר. הרי כך מתוארת הצ' בזוהר? ענה לו החזון איש: 'אין פלא, הם זייפו גם את הזוהר'. הקשה ר' שמואל הלפרין: 'לא ייתכן. יש לי בבית ספר זוהר שנדפס מאה שנה לפני השבתאות'. 'רצתי הביתה', הוא מספר, 'והבאתי לחזון איש את המהדורה הראשונה'. (הזוהר נדפס לראשונה במנטובה שי"ח. הוא נדפס פעמיים באותה שנה, במנטובה ובקרמונה, ושתי ההוצאות אינן לגמרי שוות). החזון איש נסוג מדבריו על הצ' בי' הפוכה בזוהר, ונתן הסבר אחר מדוע אי אפשר להביא ראייה מן הזוהר לעניינים מעשיים בהלכה. ההסבר הזה, האחרון, שהזוהר מדבר על עניינים שבעולמות העליונים ואינם עניין לעשייה שלנו, נמצא באיגרותיו לר' לייב פרידמן, ונכלל גם בספר החזון איש.

הוויכוח נמשך גם לאחר מכן. כנזכר לעיל, יהודי אחד בבני ברק התחיל להתווכח עם החזון איש, והוויכוח הפך להיות יוצא דופן: החזון איש לא הסכים בדרך כלל לנהל ויכוחים עם איש. הוא עצמו כותב כך בפירוש באיגרותיו: 'אין דרכי להתווכח', מפני שלדעתו אין אפשרות לשכנע בוויכוחים. הוא סבר כי אי אפשר לשנות את דעתו המוקדמת של אדם וכי לכל אדם דעה משלו, אליה הגיע בדרך שהגיע, ולעולם ימצא איך להצדיק אותה ולעמוד בדעתו. יוצא מן הכלל אחד היה אותו יהודי מבני ברק. הוא לא היה רב ולא ראש ישיבה גדול, אלא אברך צעיר, שנודע לימים

כ'בעל מוסר', והחזון איש החליף אתו מכתבים פעמים אחדות. חליפת מכתבים במספר זה אין דוגמתה בכל פעילותו של החזון איש. הוא כנראה נדחק מאוד מן הפרשה. מחד היה איתן בדעתו שיש לפסול את הצ' בצורתה זו. מאידך הוא עצמו מזכיר כמה פעמים את העובדה שרבות בני ישראל נוהגים כך, ואין בידיו לשנות. במקום אחר הוא אומר: "ועלינו לכפוף את ראשינו בפני העובדה הזאת", וגם: "נהרא, נהרא ופשטיה", הביטוי התלמודי המפורסם, המבקש לתת לגיטימיות לשתי דעות. אף שהחזון איש אינו מודה בכך שיש להכיר בכתיבה הספרדית, עם זאת הוא סובר כי יש לקבל את העובדה שציבור גדול נוהג כך, וכי אי אפשר לומר לו שאינו נוהג כהוגן.

ההסבר שנתן החזון איש לאחר מכן הוא שהצ' הוחדרה לכתיבת ספרי תורה, תפילין ומזוזות, על ידי סופרי סת"ם שמצאו כי נוח יותר לכתוב צ' ב' הפוכה מאשר ב' ישרה. סופרים מסוימים נהגו כך, ואחרים נגררו אחריהם, ולבסוף תלו מנהג זה באר", והדבר נחשב כחידושו של האר"י ונתקבל על ידי מקובלים. ועדיין הדברים אינם ברורים: אם סופרים כתבו כך, איך ייתכן לקבל את כתיבתם אם מעיקר הדין אינה ראויה? בכל זאת, הוא אומר, את הנעשה אי אפשר לשנות. עכשיו לעניין עצמו. אקרא בפניכם את הקטע בזהר שעליו נסוב הדין הזה.

הזהר מתאר את בואן של כל אותיות האל"ף-ב"ת בתחילת הבריאה לבקש מן הקדוש ברוך הוא שבהן ייברא העולם. כל אות שוטחת את בקשתה, מתקיים דיון, ובסופו מובא נימוק מדוע אותה אות אינה מתאימה. טיעוניהן של האותיות מתחילים מן הסוף להתחלה, מת' ועד ב'. בקשתה של ה' לעמוד בתחילת התורה מתקבלת, ואז הא' נשארת במבוכה. היא אפילו לא קיבלה הזדמנות להציג את דבריה. רק לאחר מכן קיבלה האות א פיצוי (והשווה תיאור דומה באותיות דרבי עקיבא, נוסחא ב, ומובא בילקוט שמעוני, לפסוק א, ב בראשית א, במהדורת הרח"ז פינקל, ירושלים תשס"ו, אות ג עמ' א).
הקטע שנוגע לצ' הוא זה:

עאלה אות צד", אמרה קמיה ריבון עלמא: "ניחא קמך למברי בי עלמא, דאנא בי חתימין צדיקים, ואנת דאיתקריאת צדיק בי רשום, דכתיב (תהלים יא): 'כי צדיק ה' צדקות אהב', ובי יאות למברי עלמא". אמר לה: "צדי, צדי אנת וצדיק אנת, אבל אנת צריך למיהוי טמירא, לית אנת צריך לאתגלייא כל כך בגין דלא למיהב פתחון פה לעלמא. מאי טעמא צדיקי איהי. אתיא יו"ד דשמא דברית קדישא ורכיב עלה ואתאחד בהדה, ורזא דא כד ברא קב"ה לאדם הראשון

**דו פרצופין בראו, ובגין כך אנפוהי דיו"ד מהדר לאחורא כגוונא דא-צ', ולא
אתהדרו אנפין באנפין כגוונא דא-צ'. אסתכל לעילא כגוונא דא צ' אסתכלת
לתתא כגוונא דא צ'. אמר לה קב"ה: "תוב, דאנת זמין לנסרא לך ולמעבד לך
אפין באפין אבל באתרא אחורא תסתלק. נפקת מקמיה ואזלת" (הקדמת ספר
הזוהר, ח"א, ב ע"ב).**

תרגום: נכנסה אות צד"י, אמרה לפני ריבון העולם: "יהי רצון מלפניך לברוא בי את העולם, שבי חתומים צדיקים, ואתה שהנך נקרא צדיק רשום בי, דכתיב (תהלים יא): 'כי צדיק ה' צדקות אהב', ובי ראוי לברוא את העולם". אמר לה: "צדי, צדי את וצדיק את, אבל את צריכה להיות נסתרת, אסור לך להיגלות כל-כך, כדי לא לתת פתחון פה לעולם. מה הטעם צדיקים הם? באה יו"ד של השם הקדוש של הברית ורכבה על הצד"י ונעשו אחד. והסוד הזה, כשברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון – דו-פרצופין ברא אותו (לפי השיטה בתלמוד הסוברת שהאשה לא נבראה מן הצלע, אלא מלכתחילה נברא האדם דו פרצופין ואחר כך חילקו אותו), ולכן פני היו"ד חוזרים לאחור, כך: צ' (הכוונה כאן היא לצד"י ההפוכה. בכל הספרים, גם בחזון איש וגם בזוהר, המדפיסים הכניסו כל מיני צ' שרצו, גם אם הצורה שבחרו לא התאימה לרעיון המובע בזוהר) ולא חזרו פנים בפנים, כך: צ'. (היום אין כמעט בכל הצ' המצויים מצב של פנים מול פנים. האות נכתבת בדרך כלל בי' הפוכה, אחור מול אחור, או בי' ישרה, פנים מול אחור. רק בגופן גוטמן סת"ם, כשראש הנ' עשויה כמו ז', והיא יוצאת לא לגמרי מהקצה, אלא מן האמצע, אפשר לראות בזה משהו מעין פנים בפנים. למעשה, בכתיבת סת"ם צורה זו אינה מצויה כלל, כי הקו של הנ' צריך לצאת לגמרי מן הקצה הימני של תקרתה, בלא להשאיר שום רווח). [כשהי'] מסתכלת למעלה, כך: צ', [כשהי'] מסתכלת למטה, כך: צ' (אם הצד"י ישרה, פניה מופנות כלפי מעלה והיא קצת בשיפוע, כשהי' הפוכה, פניה מופנות כלפי מטה).

אמר לה הקדוש ברוך הוא: "שובי, שאת מזומנת להיות מנוסרת, ואז תיעשי פנים בפנים. אבל במקום אחר – תסתלק(י)". יצאה ממנו והלכה.

אם כן, הי' ההפוכה, אחור באחור, מתאימה למצב הראשוני, המצב שלפני התיקון, והמצב שלאחר התיקון הוא המצב של פנים בפנים. המשפט הקובע לענייננו הוא: "בגין כך אנפוהי דיו"ד מהדר לאחורא כגוונא דא צ'" (ולכן פני הי' מוסבים אחורה, כך: צ'). מעניין שהיה מי שרצה לומר בשם הגר"א שהגירסא כאן הייתה לא "אחורה", אלא "לאיסתחרא", להסתובב, וכך הי' אינה יוצאת ממש הפוכה. אבל התשובה בעניין זה פשוטה: הרי יש לגאון מוילנא פירוש

משלו לזוהר, והוא עצמו מפרש את הקטע הזה בזוהר עם המילה "לאחור" ולא ל"איסתחרא", כך שאי אפשר לומר שהגאון פסל את הצ' ופירש בזוהר באופן שונה). וזהו הסברו של בעל החזון איש לקטע הזה בזוהר:

כי אין כוונת הזוהר רק על אותיות שנבראו קודם בריאת שמים וארץ והם עניינים רוחניים על פי חכמת עשר הספירות, ואותיות דידן (האותיות שלנו) רומזים על מידות ידועות בעולמות העשר ספירות ובהם יש שינוי לפי זכויות העולם ותיקוניו. ה' והנ' שבצ' בעולם המחשבה והאצילות, אפשר שימצא בתמונת עורף מול עורף או בתמונת ציור פנים כנגד פנים. ובשעה שבא הצ' לבקש לברוא בה את העולם, היה עורף כנגד עורף (זו ה' ההפוכה), ולאחר התיקון נהפך פנים כנגד פנים. אבל הכתיבה בעולם המעשה שלנו אין בה שינויים.

הכל, אומר החזון איש, בעולמות העליונים. בעולם שלנו, עולם המעשה, אין שינוי. כך ממשיכים לכתוב את הצ': כעין נ' נטויה, ועליה י'.

כפי דברי הבית-יוסף אנחנו כותבים פנים כנגד עורף, וכתיבה זו לא הוזכרה בזוהר כלל. ולפי קבלתנו צריכים לכתוב נ' י', וסתמו כפירושו ככל י', ומה שכתב דכתיבת הבית-יוסף (כי) [כמו] לאחר התיקון – תמוהה. ואם כן, היה צריך לכתוב פנים כנגד פנים, ואם כן הדבר ספק מנקודת ההלכה ואין הדבר מוכרע [...] ולעניין הספרדים [...] ויש לשאול על המכשירים י' הפוכה בצ', למה פוסלים מפני הנ' הפוכה. אולי הכוונה היא, שאם זה כמו ז' זה יותר טוב, אבל אם זה לא היה כמו ז', אילו זה היה בקצה השמאלי לגמרי, שאז הנ' היה לה ראש הפוך כדי ליצור ממש פנים לפנים, אז וודאי שכולם פוסלים את זה.

והחזון איש שואל מדוע פוסלים, הרי לפי הזוהר יוצא שאחר התיקון היה צריך להיות פנים בפנים, ולמה לא עשו כך? "ולא שמענו להכשיר בזה".

החזון איש חוזר על הדבר פעמים אחדות, אבל עדיין לא מובן מדוע היה כל כך נגד מסורת הכתיבה הספרדית. זו שוב תופעה מעניינת. צורת האותיות לפי ההלכה מופיעה בספר בית-יוסף ויש שם תמונות של האותיות, לכן קוראים לכתב זה 'כתב הבית-יוסף'. הבית-יוסף הביא

את הצורות הללו מתוך הספר 'ברוך שאמר', שהוא חיבור אשכנזי מובהק שהתחבר על ידי שלושה חכמים אשכנזיים: רבי אברהם זינצהיים, רבי שמשון ברוך שאמר ורבי יום טוב ליפמן מילהויזן. הבית יוסף אינו מעיר כלל שיש כתיבה ספרדית ואינו מציג כתיבה ספרדית. על פי גישת החזון איש, אילו הייתה כתיבה ספרדית, לא ייתכן שהבית-יוסף לא יזכיר אותה. משמע שלא הזכיר אותה כי לדעתו אין כתיבה ספרדית. כתיבה זו נולדה לדבריו בתקופת הבית-יוסף, דהיינו בזמן האר"י, ורק אז התחילו לנהוג בצ' מסוג זה בכתיבה הספרדית בכלל. להשתלשלות העניין, דומה שתחילת העניין והסיבה הראשונה שגרמה לחזון איש לפסול את הצ' בי' הפוכה נעוצה בסיפור המובא על הגר"א שחתנו הביא לפניו פרשיות של תפילין בכתב כזה הקרוי כיום ספרדי, ואמר הגר"א עליהם שהם ממקור מושחת [היינו כנראה מחוגי מאמיני השבתאות], וציוה הגר"א לגוזרן ולהשליכן. מכאן כנראה סבר החזון איש בתחילה שהשבתאים הם שהמציאו את הצ' בי' הפוכה. אך לאחר שהובאו לו הראיות מהזוהר, והוכח שהזוהר נדפס כמאה שנים קודם השבתאות, ובו כבר הנוסח הזה, תמך דעתו בהסבר על שינוי הסופרים בכתיבת האות בשל נוחיותם, ומאחר שלדעתו אין יסוד ומקור לכתיבה הספרדית, ממילא חזר הדבר לפסול כתיבה זו. גם לדיון ההלכתי יש הרבה מה להעיר, ובדעת החזון איש קשיים מרובים, הן בפירושו לדברי הספר ברוך שאמר והן במסקנותיו מדעת הראשונים והאחרונים, וראו על כך במאמרי שצוין בהערה בתחילת המאמר.

לגוף הדבר יש להעיר, מבלי להיכנס לדיונים הלכתיים: יש חטיבה מסוימת של ענייני הלכה שכנראה לא מצאו ביטוי בספרות הכתובה עד לדורות האחרונים. אלו היו ענייני הלכה מקצועיים. הם היו מסורים לאנשי מקצוע, שהיו מומחים לעניין והיו מוסרים אותו מאב לבן, מדור לדור. אני מכיר, למשל, 'עושי בתים', מייצרי תפילין, שעדיין שומרים על כל התהליך בסוד. לא משנה שמפעלים אחרים לייצור תפילין מציגים כיום את כל התהליך ומזמינים תלמידים לתצוגה של כל תהליך הייצור. ייצור התפילין לא תואר אף פעם בכתב, ודרך עשיית בתי התפילין בפועל אינה מופיעה בספרות. כלומר, הלכות מסוימות ידועות, שבתי התפילין צריכים להיות מעור אחד, מרובעים ושחורים וכו', אבל איך מייצרים אותם באופן פרקטי? זה לא מופיע בהלכה. לא מופיע בהלכה גם איך מייצרים סכין לשחיטה או למילה; בענייני ניקור החלב למשל, עד הדור האחרון הדבר לא הופיע בספרות. ולהיפך, ב'שולחן ערוך' כתוב בפירוש שאת דיני הניקור אי אפשר ללמוד מספרים. את זה חייבים ללמוד באופן אישי ממומחה במקצוע. גם כתיבת הסת"ם הייתה כזאת. באופן עקרוני, בשולחן ערוך נאמר שזהו מקצוע שצריכים ללמוד באופן אישי, לא ללמוד מספרים.

כתיבת סת"ם הייתה מקצוע שנשמר בידי מומחים, והם ידעו את הדרכים ואת השיטות. כאשר כתב הבית-יוסף את ספרו ההלכתי הוא שילב בו את מה שמצא לפניו בספרות ההלכה, ובספרות זו היה קיים רק הספר 'ברוך שאמר'. לא היה תיאור של כתיבה ספרדית, ואי אפשר ללמוד מכך שאין כתיבה ספרדית.

היום, מבחינה היסטורית, אנחנו מכירים את כל כתבי-היד והדפוסים, ואפשר להוכיח לא רק שיש כתיבה ספרדית, אלא שצ' עם ה' הפוכה הייתה נהוגה גם באשכנז, ושהיא אפילו מופיעה בספרי ההלכה שהתגלו באחרונה. בספר 'מקור חיים' לבעל 'חוות יאיר' (הרב יאיר חיים בכרך, רבה של וורמייזא) הובאו בפירוש שתי דעות בנושא. ולדבריו יש סופרים שכותבים כך, בי' ישרה, ויש סופרים שכותבים אחרת, בי' הפוכה, והכל שריר וקיים. מובן שהעניין הרבה יותר ארוך ומורכב, אבל תיארתי אותו כאן בקצרה.

אוסף עוד, שבזמננו נפלה מחלוקת בשאלה, האם החזון איש חזר בו לבסוף מפסילת הצ' בי' הפוכה. מצד אחד מעידים הרב ישראל וועלץ ז"ל, הרב ש' ווזנר שליט"א והרב ד"צ הילמן שליט"א ששמעו בעצמם מפי החזון איש שחזר בו, במידה זו או אחרת, מפסילתו הראשונית. מצד שני כותב גיסו הרי"י קנייבסקי, ה'סטייפלער' זצ"ל, שאין להאמין לשמועות בשם החזון איש, ולפיכך אין להאמין לעדויות שחזר בו.